

TƏDRİS PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ZEHNI FƏALİYYƏTLƏRİNİN INKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

S.L. Qasimov

Tovuz rayonu Aşağı-Quşçu kənd orta məktəbin kimya müəllimi

T.Ə. Mahmudov

Tovuz rayonu Çobansınnaq kənd orta məktəbin kimya müəllimi

Biliklərin mənimsənilməsi böyük və çətin prosesdir. O, şagirddən intellektual imkanlarını, diqqət və iradəsini səfərbərliyə almağı tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarında tədris prosesində şagirdlərin zehni fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir.

Dərketmə prosesində şagird keçmiş təcrübədən yəni, indiyə qədər aldığı biliklərdən yaradıcılıqla istifadə edir. Biliklərin mənimsədilməsi və zehni fəaliyyətlərin inkişaf etdirilməsi dialektik vəhdət təşkil edir. Bu prosesdə səbəb və nəticə əlaqələri bir-birini əvəz edir. Şagirdin bilik ehtiyatı çox olduqca yeni biliklərin mənimsənilməsi asan həyata keçirilir.

Bilik fikirləşmənin vasitəsi rolunu oynayır və fikirləşmə prosesində dərketmə reallaşdırılır. Ümumtəhsil məktəblərində təbiət elmlərinin tədrisinin əsas prinsipləri onların informasiyalı və inkişafetdirici funksiyalarının reallaşdırılmasıdır. Əsas ideyaların seçilməsi çoxlu sayda faktik materialların yaddaşda yüklənməsinin qarşısını alır. Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən bu az sayda faktla çoxlu miqdarda bilik vermək prinsipini reallaşdırır.

Məktəb şagirdlərə obyektiv aləmə aid sistemli biliklər verməkdən əlavə biliklərin əldə edilməsi yollarını da öyrədir. Şagirdlərə mənimsəməyə təqdim edilən biliklər tarixi təcrübədir. Bunlar müvafiq elmlərin istedadlı alimləri tərəfindən müxtəlif vaxtlarda əldə edilmişdir. Onları mənimsəmək üçün şagirddən aktiv zehni fəaliyyət tələb olunur.

Obrazlı şəkildə desək şagird həmin bilikləri özü üçün yenidən kəşf edir, onu yaşayır. O, bundan sevinc duyur və təlim prosesi maraqlı olur. Şüurlu məqsəd səmərəli fəaliyyətə təkan verir. Dərketmə prosesində qavrama, yadasalma, bunların əsasında yeni obrazın yaradılması və sonuncunun üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparılması həyata keçirilir.

Tədris olunan fənnin quruluşu və prinsiplərindən asılı olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz zehni əməliyyatlar müxtəlif formalarda reallaşdırılır.

Biliklərdən yaradıcılıqla istifadə edilməsi və şagirdlərin zehni fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi tədris edilən konkret fənnin özündə

qaydalar və müxtəlif təlim metodlarının tətbiq edilməsilə reallaşdırılır. Bunlardan əlavə qabaqcıl müəllimlər fənlərarası əlaqədən geniş istifadə edirlər.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesi **əsasən üç formada** həyata keçirilir.

Birinci formada bilik və bacarıqlar formalaşdırılır. Şagirdlər qaydaları mənimsəyirlər, bilikləri sistemləşdirir və tətbiq edirlər. Məsələn coğrafi xəritədə çayın axın istiqaməti (coğrafiya), elektroliz prosesində kation və anionların reduksiyası və oksidləşməsi (fizika), metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasındakı mövqeyinə əsasən, metalın və ondan əmələ gələn ionun fəallıqlarının bir-birindən fərqli olmaları (kimya) və s. misal göstərmək olar.

İkinci tipdə biliklər geniş miqyasda tətbiq edilir. Şagird ona təqdim olunan tapşırığı yerinə-yetirmək üçün əlavə mənbələrdən istifadə edir, problemi həll etmək üçün hipotez irəli sürür. Bu hipotez müvəffəqiyyətli olarsa onu həyata keçirmək üçün, müvafiq əməliyyatları yerinə yetirir. Nəhayət onu yazılı sürətdə şərh edir.

Üçüncü forma şagirdin tədris fəaliyyətinin daha məhsuldar mərhələsidir. Şagirdlər kollektiv və kiçik qruplarla müxtəlif problem məsələləri həll edirlər. Bunlar əsasən sinifdən xaric məşğələlərdə həyata keçirilir. Onlar əlavə ədəbiyyatı oxuyurlar və plan tərtib edirlər.

I. Həmin plan əsasında eksperimentlər aparırlar. Nəticənin doğruluğu yoxlanılır və bunlar əsasında referatlar hazırlanır.

Şagirdlərin zehni fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin səmərəli formalarından biri dərs prosesində və sinifdən xaric məşğələlərdə problemliyaradıcı məsələlərdən istifadə edilməsidir. Qabaqcıl fənn müəllimlərinin iş təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onlar bu işə xüsusi diqqət yetirirlər. Məsələ həlli prosesində şagirdə tam müstəqillik verilir, onda mövcud olan biliklər əsasında yeni orijinal həll üsulu təklif etməsi tələb olunur.

Məsələ həllinə aid vərdişlər formalaşdırıldıqdan sonra, şagirdlər yalnız onlara təklif olunan məsələləri həll etmirlər, eyni zamanda özləri yeni məsələlər tərtib edirlər. Yaxud yoldaşlarının həll etdikləri məsələləri yoxlayırlar.

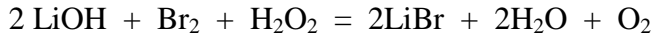
Gündəlik həyatla bilavəsitə əlaqədar olan məsələlərə şagirdlər daha çox maraq göstəriirlər. Həmin məsələlərdə əyləncəlik, gözlənilməyən nəticələr və paradoksallıq üstünlük təşkil edir. Buna baxmayaraq onlar fundamental biliklər əsasında həll edilir.

Problemliyaradıcı məsələləri həll edərkən şagird faktlar və hadisələr arasında indiyə qədər ona məlum olmayan yeni əlaqə formalarını müəyyən edir. Başqa sözlə desək yeni biliyi özü yaradır. Bu da onun zehni fəaliyyətinin zirvəsi hesab edilir.

Tədris prosesində istifadə etdiyimiz problemliyaradıcı məsələlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

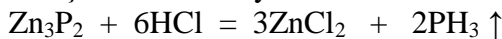
1. Təmiz litium-bromid tibdə və fotoqrafiyada tətbiq edilir. Onu almaq üçün bromdan, hidrogen-peroksid və litium-hidroksiddən istifadə edilir.

Reaksiya tənliyini yazın. Hansı maddə və nə üçün artıq götürülməlidir?

2. Bitkiçilikdə gəmiricilərlə mübarizədə sink – fosfiddən istifadə edilməsi nəyə əsaslanmışdır?

Siçan və digər zərərvericilər sink-fosfidi yedikdə onların mədəsində xlorid turşusu ilə reaksiyada zəhərli fosfin qazı əmələ gəlir.

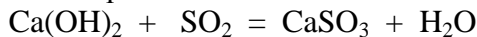
3. Yanacağın tam yanmaması nəticəsində dəm qazı əmələ gəlir. O, rəngsiz, iysiz olmasına baxmayaraq zəhərliyədir. Havada dəm qazı olmasını necə təyin etmək olar? Bu məqsədlə yodat anhidridi ilə nişasta qarışığından istifadə edilir ;

4. Metallurgiya zavodlarında (sulfidlərdən metal alınması), istilik-elektrik stansiyalarında mazut və daş-kömürün yandırılması zamanı ətraf mühit kükürd qazı ilə çirklənir.

Tüstü qazlarından kükürd qazını kənar etmək üçün üsul təklif edin.

Tüstü qazları kalsium-hidroksid məhlulundan keçirilir

5. Helium atomunun radiusunu $1 \cdot 10^{-8}$ sm qəbul edərək, normal şəraitdə 1 mol qazda helium atomlarının qazın ümumi həcmnin hansı hissəsini tutduğunu hesablayın?

Digər təsirsiz qazlar kimi helium biratomlu molekullardan təşkil olunub.

Bir helium atomunun həcmi

$$V = \frac{4}{3} \pi r^3 = \frac{4}{3} \cdot 3,14 \cdot (1 \cdot 10^{-8})^3 = 4,87 \cdot 10^{-24} \text{ sm}^3$$

Bir molda olan atomların sayı $N_A = 6,02 \cdot 10^{23}$. Bir molda helium atomlarının birlikdə həcmi ;

$$4,87 \cdot 10^{-24} \cdot 6,02 \cdot 10^{23} = 29,2 \cdot 10^{-1} = 2,92 \text{ sm}^3$$

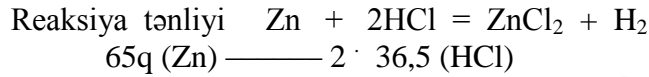
Bir molda helium atomları birlikdə qazın tutduğu həcm

$$\frac{2,92 \text{ sm}^3}{22400 \text{ sm}^3} = 0,000129 \approx 1,29 \cdot 10^{-4} \text{ hissəsini təşkil edir.}$$

Həcm qalan hissəsi boşluğun payına düşür.

II.

6. 1 litirlik qabda 100 ml qatı (36% -li) xlorid turşusu var. Ona 1q sink əlavə edilib. Reaksiyadan sonra qabdakı təzyiği təyin edin?

$$65\text{q (Zn)} \text{ ————— } 2 \cdot 36,5 \text{ (HCl)}$$

$$1\text{q (Zn)} \text{ ————— } x \quad \left| \quad x = \frac{2 \cdot 36,5}{65} = 1,123 \text{ q (HCl)} \right.$$

Deməli xlorid turşusu artıqlaması ilə götürülüb. Hesablama sinkə görə aparılmalıdır;

$$65\text{q (Zn)} \text{ ————— } 22,4 \text{ l (H}_2\text{)}$$

$$1\text{q (Zn)} \text{ ————— } x \quad \left| \quad x = \frac{22,4}{65} = 0,3446 \text{ l (H}_2\text{)} \right.$$

Reaksiyadan əvvəlki həcm $V_1 = 0,9 \text{ litr}$ $P_1 = 1 \text{ atm}$.

Reaksiyadan sonrakı həcm $V_2 = 0,9 + 0,3446 = 1,2446 \text{ l}$; $P_2 = ?$

$$\frac{V_2}{V_1} = \frac{P_2}{P_1} ; \quad V_2 P_1 = V_1 P_2 \quad P_2 = \frac{V_2 P_1}{V_1} = \frac{1,2446 \cdot 1}{0,9} = 1,38 \text{ atm}$$

7. 6q mis 2-oksidi 31,64ml 30,1%-li ($\rho = 1,15 \text{ q/ml}$) xlorid turşusunda həll edilmişdir. Reaksiyadan sonra məhluldakı maddələrin kütlə payını hesablayın?

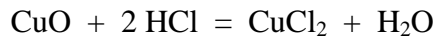
$$M_r(\text{CuO}) = 80 \text{ q/mol} ; \quad v = \frac{6\text{q}}{80 \text{ q/mol}} = 0,075 \text{ mol (CuO)}$$

$$m(\text{məhlul}) = 31,64 \text{ ml} \cdot 1,15 \text{ q/ml} = 36,4 \text{ q}$$

$$100 \text{ ————— } 30,1 \text{ (HCl)}$$

$$36,4 \text{ ————— } x \quad \left| \quad x = \frac{36,4 \cdot 30,1}{100} = 11 \text{ q (HCl)} \right.$$

$$v(\text{HCl}) = \frac{11\text{q}}{36,5 \text{ q/mol}} = 0,3 \text{ mol}$$

Reaksiya tənliyinə əsasən 0,075 mol CuO ilə $2 \cdot 0,075 = 0,15 \text{ mol HCl}$ reaksiyaya daxil olur. $0,3 - 0,15 = 0,15 \text{ mol HCl}$ artıq qalır.

Reaksiya nəticəsində $0,075 \text{ mol} \cdot 135 \text{ q/mol} = 10,125 \text{ q CuCl}_2$ əmələ gəlir.

Məhlulun kütləsi $6\text{q (CuO)} + 36,4\text{q (ilkin məhlul)} = 42,4\text{q}$ edir.

$$42,4 \text{ ————— } 10,125 \text{ q CuCl}_2$$

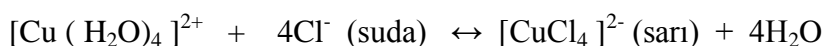
$$100 \text{ ————— } \omega \quad \left| \quad \omega = \frac{100 \cdot 10,125}{42,4} = 23,88\% \text{ CuCl}_2\right.$$

$$42,4 \text{ ————— } 5,475 \\ 100 \text{ ————— } \omega \quad \left| \quad \omega = \frac{100 \cdot 5,475}{42,4} = 13\% \text{ (HCl)}\right.$$

Lakin bu məsələnin qismən, daha doğrusu düzgün olmayan həllidir. Ona görə ki, CuCl_2 qatı HCl məhlulunda tetraxlor-kuprat $[\text{CuCl}_4]^{2-}$ ionu əmələ gətirir.

III.

Məlum olduğu kimi Cu^{2+} ionu $[\text{Cu}(\text{H}_2\text{O})_4]^{2+}$ kompleksi formasında olur. Məhlulda Cl^- ionları H_2O molekullarını əvəz edir ;

Göy rəngi sarı rənglə qarışdırdıqda yaşıl alınır. Ona görə də məhlul yaşıl rəngdə olur. Bunları hesablamalar təsdiq edir. Reaksiyadan sonra 0,075 mol CuCl_2 əmələ gəlir və 0,15 mol HCl artıq qalır ; $\text{CuCl}_2 + 2\text{HCl} = [\text{CuCl}_4]^{2-} + 2\text{H}^+$

Deməli $0,075 (\text{CuCl}_2) : 0,15(\text{HCl}) = 1 : 2$ olur.

8. Diametri 6,6 sm olan yumrudibli kolba 20°C -də yarıya qədər su ilə doldurulub. Kolbaya 0,5q litium metalı salınıb. Reaksiya başa çatdıqdan sonra məhlulun temperaturu 71°C -ə olmuşdur. Litiumun su ilə reaksiyasının termokimyəvi tənliyini tərtib edin. Suyun xüsusi istilik tutumu $4,19 \text{ kC} / \text{kq} \cdot \text{dərəcədir}$. İstilik itkisini litium-hidroksid əmələ gəlməsi nəticəsində suyun istilik tutumunun dəyişməsinə nəzərə almamaq olar.

Kolbadakı suyun kütləsini təyin edək. Bunun üçün kolbanın həcmi hesablayaq;

$$V = \frac{4}{3} \pi r^3 = \frac{4}{3} \pi \left(\frac{D}{2}\right)^3 = \frac{4}{3} \pi \frac{D^3}{8} = \frac{1}{3} \pi \frac{D^3}{2} = \frac{\pi D^3}{6}$$

$$\pi = 3,14 ; D = 6,6 \text{ sm} ; V = ?$$

$$V = \frac{\pi D^3}{6} = \frac{3,14 \cdot (6,6)^3}{6} = 150,4 \text{ sm}^3$$

Məsələnin şərtinə əsasən kolba su ilə yarıya qədər doldurulub.

Onda suyun həcmi $\frac{150,4}{2} = 75,2 \text{ sm}^3 = 75,2\text{q} = 0,0752 \text{ kq}$.

0,0752 kq suyu $71 - 20 = 51 \text{ }^\circ\text{C}$ qızdırmaq üçün sərf olunan istiliyin miqdarı ;

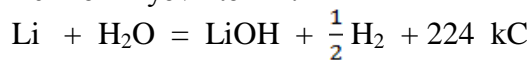
$$Q = mc\Delta t = 0,0752 \cdot 4,19 \cdot 51 = 16\text{kC}$$

Deməli 0,5q litiumun su ilə reaksiyasından 16 kC istilik ayrılıb. Ar (Li) = 7

0,5 ——— 16 kC

$$7 \text{ ——— } x \quad | \quad x = \frac{7 \cdot 16}{0,5} = 224 \text{ kC}$$

Termokimyəvi tənlik.

9. Şor suyu şirinləşdirici (təmizləyici) qurğuda alarkən həll olan duzların kütlə payı 0,032 olan dəniz suyundan istifadə edilir. Həmin aparatda həll olan duzların kütlə payı 0,008 olan içməli su və kütlə payı 0,22 olan duzlu su alınır. 10t içməli su almaq üçün neçə ton dəniz suyu lazımdır?

10 ton içməli suda olan duzun kütləsi

100 ——— 0,8

$$10000 \text{ ——— } x \quad | \quad x = \frac{10000 \cdot 0,8}{100} = 80 \text{ kq duz}$$

IV.

Fərz edək ki, 10 ton içməli su alındıqda x ton duzlu su alınıb. Duzlu suda olan duzun kütləsi ;

100 ——— 22

$$X \text{ ——— } n_1 \quad | \quad n_1 = \frac{22x}{100} = 0,22x \text{ kq duz.}$$

(80 + 0,22x kq duz) ——— (10000 + x) kq –da olur

3,2 kq ——— 100 suda olur

$$100 (80 + 0,22x) = 3,2 (10000 + x)$$

$$8000 + 22x = 32000 + 3,2x$$

$$18,8x = 24000$$

$$X = 1276,6 \text{ kq duzlu su}$$

Dəniz suyunun kütləsi ; $10000 + 1276,6 = 11276,6 \text{ kq} = 11,28 \text{ ton}$.

10. Havanın orta molekulyar kütləsi 29-a bərabərdir. 0 °C- də Comolunqa zirvəsində (8882 m) 1 l havanın kütləsini hesablayın?

Məsələnin şərtində verilən şəraitdə havanın kütləsini hesablamaq üçün Klaperyon-Mendeleev tənliyindən istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün 8882 metr yüksəklikdə (dəniz səviyyəsindən) atmosfer təzyiqini təyin etmək lazımdır.

Həmin kəmiyyət 186 mm civə sütunu yaxud 0,245 atm bərabərdir.

$$PV = \frac{m}{M} RT ; PVM = m RT ; m = \frac{PVM}{RT}$$

$$T = t + 273 = 0 + 273 = 273 ; R = 0,082 ;$$

$$P = 0,245 \text{ atm} ; V = 1 \text{ l} ; M = 29 ; m = ?$$

$$m = \frac{0,245 \cdot 1 \cdot 29}{0,082 \cdot 273} = \frac{1,105}{22,386} = 0,32 \text{ q}$$

1 l hava normal şəraitdə $\frac{29}{22,4} = 1,29$ q edir.

Deməli 8882 metr yüksəklikdə havanın sıxlığı $\frac{1,29}{0,32} = 4$ dəfə azalır. Bu da təzyiqin azalması ilə müvafiqdir ; $\frac{760}{186} = 4$.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov V.M., Abbasov M.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün kimyadan dərslik. Bakı, Azpoliqraf, 2010, 127 səh.
2. Abbasov V.M., Abbasov M.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün kimyadan dərslik. Bakı, Azpoliqraf, 2010, 127 səh.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена значимости применения современных технологий в образовательный процесс с целью развития интеллектуальной деятельности учащихся.

ANNOTATION

The article was dedicated to the importance of the application of modern teaching technologies in the educational process in the development of students' intellectual activity.

Açar sözlər: bilik, fənnin quruluşu, yaradıcı təlim, zehni fəaliyyət, məsələ

Ключевые слова: знание, структура предмета, творческое обучение, умственная деятельность, задача

Key words: knowledge, the structure of the object, creative learning, mental activity, task